

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

4^T CONGRÉS INTERNACIONAL
D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

VII REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA
CRISTIANA HISPÀNICA

EL CRISTIANISME EN L'ANTIGUITAT TARDANA
NOVES PERSPECTIVES

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

4^T CONGRÉS INTERNACIONAL
D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

VII REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA
CRISTIANA HISPÀNICA

EL CRISTIANISME EN L'ANTIGUITAT TARDANA
NOVES PERSPECTIVES

TARRAGONA, 21-24 DE NOVEMBRE DE 2018

EDICIÓ A CURA DE
JORDI LÓPEZ VILAR

TARRAGONA, 2019

Comitè científic

Joaquín Ruiz de Arbulo (president) – Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Jordi López Vilar (secretari i editor) – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Maria Adserias Sans – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Lluís Balart Boïgues – Museu d’Història de Tarragona
Francesc Barriach Molas – Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Julia Beltrán de Heredia – Facultat Antoni Gaudí – Ateneu Universitari Sant Pacià
Mònica Borrell Giró – Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Joan Gómez Pallarès – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Josep Guitart Duran – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut d’Estudis Catalans – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Josep Maria Gurt Esparraguera – Universitat de Barcelona
Joan Josep Marca (†) – Fundació Privada Mútua Catalana
Joan Menchon Bes – Ajuntament de Tarragona
Maite Miró i Alaix – Servei d’Arqueologia – Generalitat de Catalunya
Andreu Muñoz Melgar – Arquebisbat de Tarragona
Josep M. Palet Martínez – Institut Català d’Arqueologia Clàssica
Antoni Pujol Niubó – Fundació Privada Mútua Catalana
Isabel Rodà de Llanza – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut Català d’Arqueologia Clàssica

Aquest llibre ha comptat amb el recolzament econòmic del projecte coordinat d’investigació “Exemplum et Spolia” (HAR 2015-64386) del Ministerio de Economía y Empresa sota la direcció dels Profs. Ricardo Mar i Joaquín Ruiz de Arbulo.

© de l’edició, Universitat Rovira i Virgili - Institut d’Estudis Catalans
© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s’indiqui el contrari
Primera edició: Novembre de 2019
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert
Disseny de la coberta: Andreu Muñoz

Dipòsit Legal: T 1.338-2019
ISBN: 978-84-8424-820-0

PERVIVÈNCIA DELS ENTERRAMENTS DE PERINATALS EN ÀMBIT DOMÈSTIC EN EL TERRITORI DE *BARCINO*: L'EDIFICI OCTOGONAL DE CAN FERRERONS (PREMIÀ DE MAR, BARCELONA)

Ramon Coll, *Museu Romà de Premià de Mar*
Marta Prevosti, *Institut Català d'Arqueologia Clàssica*
Jordi Bagà, *Col·laborador del Museu Romà de Premià de Mar*

INTRODUCCIÓ

A partir de la urbanització del sector Gran Via-Can Ferrerons de Premià de Mar s'han anat descobrint diversos elements que formen part d'aquest assentament romà (Prevosti 1981, 128-133). Malauradament en el decurs de les obres d'urbanització de la zona, *circa* 1965-1980, s'han destruït moltes de les restes arqueològiques d'aquest conjunt. Les diverses parts que hem pogut anar documentant han estat anomenades “sectors” (fig. 1).

L'EDIFICI OCTOGONAL (SECTOR 6) (fig. 1)

Tot realitzant un control d'obra a finals de l'any 2000, propiciat per la urbanització del sector Horta Ferrerons, es descobria l'edifici octogonal de Can Ferrerons. Es va excavar entre els anys 2000 i 2008 (Font 2013, memòria d'excavacions amb bibliografia anterior) i se n'ha anat publicant diverses notícies i estudis temàtics (Bosch *et al.* 2002; Coll 2004, 266-270; Bosch *et al.* 2005; Coll 2009a; Coll, 2009b; Puche *et al.* 2014; Coll 2015 i 2016; Coll i Prevosti, 2016; Coll *et al.* 2016; Prevosti *et al.* 2016; Prevosti i Coll 2017; Coll *et al.*, en premsa, entre altres). Després d'un estudi de paraments (Chorén *et al.* 2015, 2016) i del seu condicionament per a la visita, el jaciment ha obert les seves portes al públic en març de 2015 amb el nom *Museu Romà de Premià de Mar*.

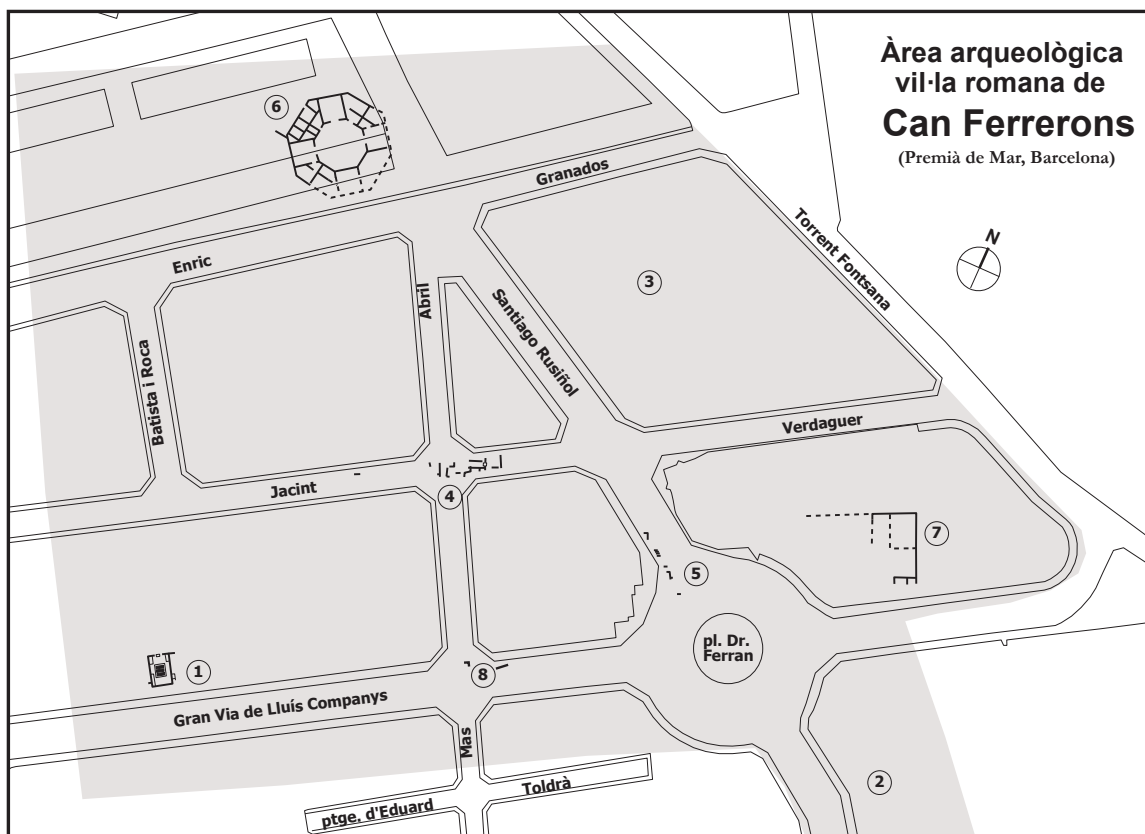
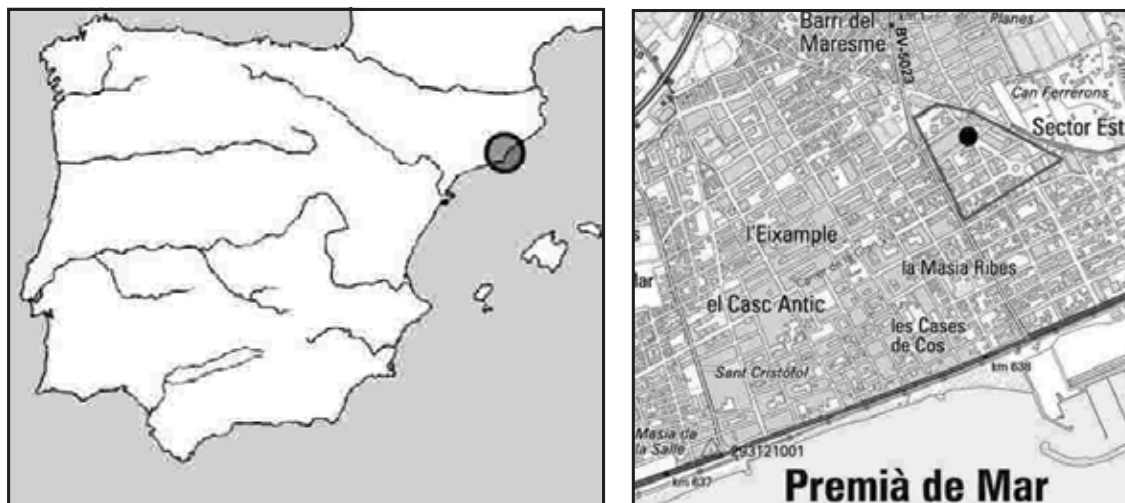
Resulta molt més complexa la interpretació de l'edifici octogonal dins del conjunt del jaciment. En un ambient rural, un edifici de planta octogonal, construït en el segle V, amb tres grans sales de recepció i uns banys, ofereix un repte interpretatiu singular. Aquesta construcció de parets potents, de bellesa buscada en les seves formes geomètriques, ben plantejat en base al peu romà, aixecat en una única fase segons un projecte arquitectònic molt ben estudiat i seguint els corrents constructius de l'aristocràcia de l'època, ha de significar necessàri-

ament una obra de prestigi d'un personatge important de l'elit barcinonense. Hem de suposar que es tracta d'un pavelló de recepció dins d'una gran vil·la romana tardana, d'un propietari de rellevància singular.

La fase millor coneguda de l'edifici, però, és una segona ocupació, que cronològicament es desenvolupa entre els segles V i VI dC. i es caracteritza per la reocupació de la construcció per destinar-la a diverses activitats productives, fet paral·lelitzable al d'altres establiments de l'època (Prevosti i Clariana 1993; Clariana i Prevosti 1994; Ripoll i Arce 2001, 26 ss.). Els antics *caldarium* i *tepidarium* del *balneum* esdevindran en aquest moment sengles llocs d'habitació —els únics de tot l'edifici—, documentant-hi el sòl d'ocupació així com també una llar de foc, mentre que a la zona nord-est s'hi bastirà una instal·lació vitivinícola amb tots els seus components, que inclouen *lacus vinarium*, una premsa amb la circumferència de l'*area, pedicines* per als *arbores*, un contrapès i diverses *cellae vinariae*, amb *dolia defossa*.

Juntament amb la instal·lació vitivinícola diversos àmbits acullen també en aquest període estructures de combustió que testimonien tallers metal·lúrgics. Es tracta de cubetes excavades al sòl geològic on s'observa clarament una termoalteració a causa de les altes temperatures i la presència de diversos estrats de residus com cendres, carbons i escòries de ferro. La reutilització de l'edifici resulta evident i ve definida per un conjunt d'estructures pertanyents a una notable instal·lació industrial amb dues activitats ben definides, la vinícola i la metal·lúrgica. L'edifici pot haver-se convertit, doncs, en un centre de serveis per als hàbitats rurals de les proximitats, dels què n'ignorem el seu grau de dependència, en la línia que esmenta Pal·ladi en la seva obra *Opus agriculturae*.

Finalment, es documenta una tercera etapa en la què, un cop abandonades les instal·lacions, es duen a terme diverses inhumacions. Això succeïa en la segona meitat del segle VI, o potser ja a inicis del segle

1 - Gran Via 229; 2 - Mas Foixà; 3- Vallpremià; 4 - carrer Jacint Verdaguer; 5 - carrer Santiago Rusiñol; 6 - edifici octogonal; 7- pl. del Dr. Ferran; 8 - Troballes 2015.

■ Àrea de jaciment

Figura 1. Situació i planta del conjunt vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons.

VII dC. També l'ocupació d'espais residencials de vil·les romanes per tombes, en la tardoantiguitat, és un fet ben corrent, del qual trobaríem molts exemples (Clariana, Prevosti 1994). Respon a la reducció de l'espai ocupat per l'establiment rural i la conseqüent invasió dels espais abandonats per les àrees de necròpolis dels voltants de la vil·la.

ELS ENTERRAMENTS DE PERINATALS O FETUS A TERME DE L'EDIFICI OCTOGONAL

Ja en les intervencions de l'any 2001 es van documentar els primers enterraments de perinats, concretament en els àmbits 9, 11 i 23. El 2006 es localitzà un quart sebollit perinatal, en l'àmbit 16 (fig. 2). Tots ells pertanyen a la segona fase d'ocupació de l'edifici, és a dir, a la seva fase productiva. Tenint en compte que els únics espais de vivenda *sensu stricto* localitzats en aquesta fase es troben en els àmbits 1, 2 i 3 cal concloure que tots els perinats es van dipositar en espais de producció, tallers o magatzems. Les descripcions que segueixen han estat extretes de la memòria de les diferents intervencions (Font 2013).

ÀMBIT 9

És una de les quatre grans habitacions de l'edifici, de 6,58 per 6,34 m., ubicada al SW de l'edifici (fig. 2). Fou un espai destinat a activitats productives, que no es poden determinar concretament atès que va tenir un ús polivalent: s'hi localitzen restes d'emmagatzematge i de combustió.

L'enterrament perinatal (UE 1085, fig. 3) es localitzà paral·lel al mur UE 2021, en fossa el·líptica de 78 x 35 cm. (UE 1086). Es trobava cobert per fragments de *dolia* i *tegulae*. L'estudi antropològic de l'individu conclou que es tracta d'un individu masculí que presenta un fractura de la clavícula possiblement produïda durant el part, ja curada pel propi creixement del teixit ossi, així com periostitis generalitzada en la majoria d'ossos llargs (Ruiz *et al.* 2005).

Just per damunt de l'enterrament destaca la troballa d'un rudimentari crismó gravat en la pedra (fig. 3 superior dreta), que pensem que cal posar en relació amb la situació de la tomba i que per tant seria indicativa d'una suggerent barreja de creences.

ÀMBIT 11

Es tracta d'una petita habitació trapezoïdal, d'uns 5,5 m², que comunica els àmbits 9 i 10 (fig. 2). Aprofitant una fossa per a *dolium*, paral·lel al mur

Figura 2. Planta de l'edifici octogonal amb la situació dels enterraments dels perinats i el sacrifici dels ovicaprins.

Inhumació perinatal àmbit 9

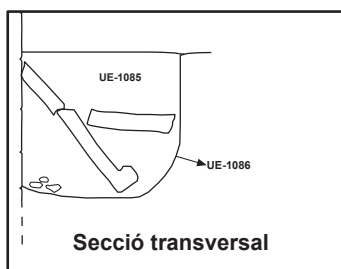
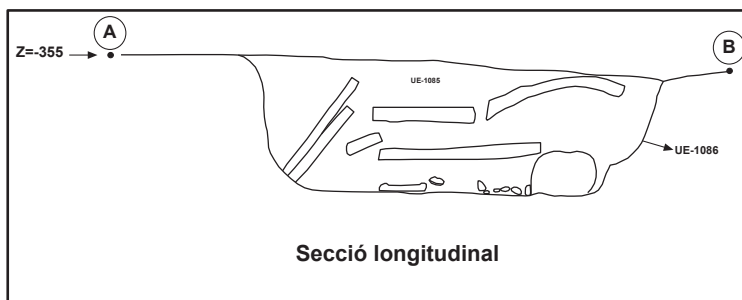
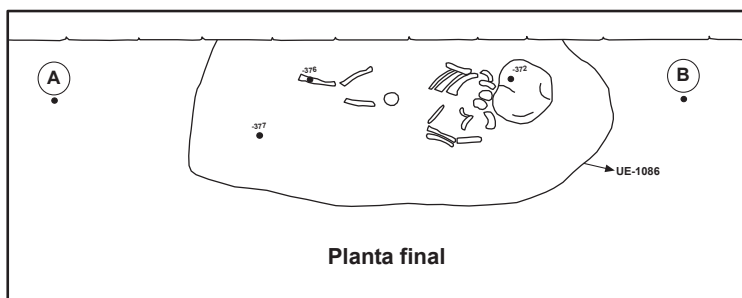
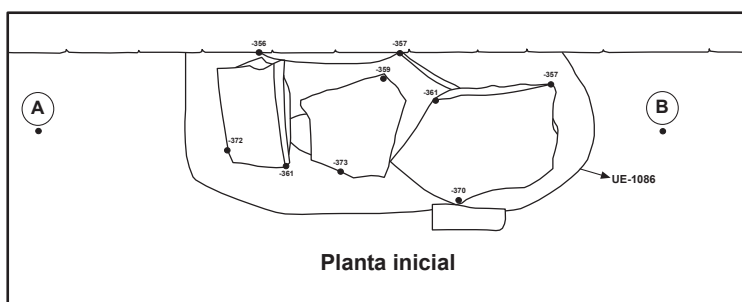

Figura 3. Perinatal i crismó de l'àmbit 9.

UE 2051 s'hi diposità una inhumació perinatal (UE 1100) en una petita fossa el·líptica (UE 1104, de 75 x 27 cm) coberta amb restes de maons (fig. 4). Correspon a un individu de sexe indeterminat i d'edat compresa entre el naixement i els 3 mesos (Ruiz *et al.* 2005). Cobrint la tomba i la resta de l'àmbit s'ha identificat un nivell de circulació (UE 1082).

ÀMBIT 16

Habitació de planta pentagonal, usada en part com a magatzem de *dolia* i en part com a taller me-

tal·lúrgic. En l'angle sud-est de l'estança, a tocar del fonament del mur sud i de la cantonada del mur est, s'hi ha localitzat la inhumació d'un individu perinatal (UE 1611). L'enterrament es va practicar en una fossa excavada en el subsòl, de planta el·líptica, de 65 per 35 cm, i 29 cm de fondària (UE 1612). L'individu es trobava col·locat en posició fetal amb el cap orientat a l'extrem oriental, i cobert per fragments de *dolia* i *tegulae* (fig. 4).

L'estudi antropològic d'aquestes restes es troba pendent de realització.

Inhumació perinatal àmbit 11

Inhumació perinatal àmbit 16

Inhumació perinatal àmbit 23

Figura 4. Perinatals dels àmbits 11, 16 i 23.

ÀMBIT 23

Antic *propnigeum* del *balneum* (Prevosti i Coll 2017), durant la segona fase d'ocupació esdevingué principalment un taller metal·lúrgic.

Posteriorment també o coetàniament a aquesta utilització de l'estança com a taller de metalls es practicà una inhumació perinatal adossada en el mur UE 2000, façana de l'edifici octogonal, en l'angle nord-est de l'àmbit (fig. 4). L'infant (UE 1432) fou dipositat en una fossa el·líptica de 72 per 22 cm (UE 1433) i cobert per fragments de *dolia*. Es tracta d'un individu de sexe indeterminat i d'edat compresa entre els 0 i 3 mesos. Posteriorment a la inhumació, en el sector que ocupa a l'an-

gle nord-est s'hi diposità un estrat d'escassa potència i compactat (UE 1431) que podria haver servit per ocultar-la.

UN SACRIFICI D'OVICAPRINS

En l'àmbit 10 es documentà l'únic sacrifici d'aquestes característiques que hem localitzat en l'edifici octogonal, en una habitació pentagonal situada al sud-oest utilitzada com a *cella vinaria* durant la fase productiva de l'edifici, amb múltiples fosses per a *dolia*.

Sacrifici ovicaprins àmbit 10

Figura 5. Sacrifici d'ovicaprins.

Els rebliments de les fosses eren similars, de composició heterogènia, destacant abundants bossades de cendres, carbons i d'argila rubefactada. Entre el rebliment de la fossa UE 1108, a l'extrem occidental de l'àmbit, s'ha localitzat la deposició de dos oviceprins (UE 1230), col·locats damunt d'un llit de *tegulae* i *dolia* en clara deposició ritual (fig. 5). Pel que fa a l'edat de mort dels individus, se n'han pogut identificar dues franges d'edat: perinatal i adult.

L'individu perinatal fou trobat pràcticament complet, i només hi manquen la cintura pelviana i la majoria de la columna vertebral (fig. 5, *infra* dreta). Això permet pensar que l'animal hauria estat dipositat sencer i en connexió.

En el cas de la franja adulta (més de 4 anys), l'edat ha estat calculada a partir del desgast dentari. Aquestes restes corresponen a la pràctica totalitat d'un crani, tot i que molt fragmentat, i força ossos de l'autopodi (anterior i posterior), és a dir, metacarps, metatarsos i falanges (fig. 5, *infra* esquerra). De bell antuvi, es podria creure que el conjunt de les restes d'aquesta darrera franja podria pertànyer al mateix individu. No obstant això no es pot assegurar de manera taxativa, per la qual cosa també s'ha de contemplar que podrien estar representats dos individus (l'individu del crani i l'individu dels autopodis). Es pot afirmar que es tracta d'una selecció intencionada d'unes parts anatòmiques concretes i amb una significació determinada. El crani està mancat de banyes, és a dir, pertany a un individu motxo. Això porta a creure que es tractaria d'una femella, i molt possiblement una ovella (*Ovis aries*), atès que les cabres motxes són molt menys comunes¹.

En el rebliment UE 1232, unitat en la que s'ha unificat el resultat de l'excavació del sediment del fons de diverses fosses que es seccionen, s'han localitzat diversos fragments d'un plat de T.S. Africana D de la forma Atlante TAV XL,9/Lamb. 55B/Hayes 88, tipus que pot datar-se a inicis del segle VI dC. (Atlante 1981, 92-93).

VALORACIÓ

Els enterraments d'individus perinatals associats o no a sacrificis d'ovicaprins resulten relativament abundants en contextos d'època ibèrica. A l'àrea catalana són especialment coneguts els trobats a la Peña del Moro (Sant Just Desvern) i els del Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès), sense oblidar

altres troballes com les d'Ullastret o Mas Castellar (Pontós). Els documentem també en jaciments molt propers a Can Ferrerons, com són l'*oppidum* de la Cadira del Bisbe de Premià de Dalt (Coll 2004, 119; Coll *et al.* 2003-2004, 173-174), i a Burriac (Sinner i Ferrer 2016, 196). La bibliografia de referència sobre el tema és molt nombrosa per al període protohistòric (DDAA 1989; Dedet *et al.* 1991; Guérin i Martínez 1987-1988; Gusi *et al.* 2008; Oliver 2003-2004; Belarte i Chazelles 2011, entre molts d'altres).

En qualsevol cas els enterraments infantils en ambient domèstic es documenten des de la prehistòria, tant a la península Ibèrica (p.e. Valiente 1991) com en àrees properes (Mahieu 1984-85). També són relativament abundants al Bronze Final-I Edat del Ferro, cas dels Vilars d'Arbeca (p.e. Nieto 2013), del Tossal de les Tenalles de Sidamon (Garcés *et al.* 1993) o d'altres indrets (López Cachero 2008, 143-144).

Els enterraments de perinatals pertanyents a l'època romana són gairebé sempre tardorepublicans o altoimperials, i no acostumen a passar del segle II dC. És el cas dels del Portal de Magdalena de Lleida (entre altres Lorenzo *et al.* 1998), Dènia (Gisbert i Senti 1989), o la Casa de los Plintos d'Uxama (García i Sánchez 1996). En general s'interpreten com la supervivència d'un ritual indígena (p.e. Duran *et al.* 2015) tot i que no falten evidències de la pràctica d'aquest costum en la pròpia Itàlia (p.e. De Marchi 1896, 38). És un tema molt complex (Pérez Almoguera 1998).

Els enterraments de perinatals o fetus a terme disminueixen molt en època tardoromana. Pel que fa a Catalunya només tenim un paral·lel clar amb Can Ferrerons, el del Mas del Catxorro de Benifallet (sobretot Remolà *et al.* 1991). Hi ha evidències d'altres a la zona alpina, a Brig-Glis/Waldmatte (Valais, Suïssa) (Fabre 2000), o a la vil·la de Desenzano del Garda, a la Llombardia (Scagliarini 1997). Aquests tipus d'enterraments segueixen documentant-se a l'Edat Mitjana (p.e. Riu 1982), i arriben gairebé als nostres dies, localitzant-se sobretot en el ràfec de les cases (p.e. Barandiarán 1966, 308; Amades 1980, 30).

Ens resulta igualment molt suggerent la presència en espai domèstic d'un sacrifici d'ovicaprins a Can Ferrerons. Això també és habitual en època ibèrica (p.e. Belarte i Valenzuela 2013), quan s'associen aquests sacrificis als perinatals (Albizuri 2011). El nostre cas pertany a la tardoantiguitat, i per tant és molt posterior en el temps. Atès que no coneixem cap altre exemple tardoantic d'una associació

1. La classificació dels oviceprins i les consideracions que se'n deriven han estat fetes per Pep Molina Vallmitjana, a qui volem agrair les seves atencions.

similar, de moment ens conformem amb deixar-ne constància.

Pensem que també cal diferenciar els individus infantils enterrats en necròpolis, fins en espais reservats per a ells, dels perinatals o fetus a terme enterrats en ambient domèstic, siguin llocs productius o simples habitatges. Perquè entenem que les finali-

tats rituals són molt diferents en uns i altres casos. A Can Ferrerons tenim les dues tipologies d'enterrament, atès que en el moment d'abandó de l'edifici s'hi basteix una necròpolis. En el següent quadre resum podem adonar-nos de les diferències, sobretot d'edat, entre uns i altres (n'hem destacat els perinatals o fetus a terme):

UE	Àmbit	Sexe	Edat	Categoria
1048	2	Femení	20 - 30 a.	Adult jove
1070	2	Femení	16 - 20 a.	Juvenil
1046	3	Femení	25 - 35 a.	Adult jove
1085	9	Masculí	0 - 3 m.	Perinatal
1100	11	Indeterminat	0 - 3 m.	Perinatal
1611	16	No estudiat	No estudiat	Perinatal?
1432	23	Indeterminat	0 - 3 m.	Perinatal
1568	Sector NW	Masculí	50 - 60 a.	Madur
1469	Sector SW	Masculí	25 - 35 a.	Adult jove
1456	Sector SW	Femení	18 - 24 m.	Infantil I
1464	Sector SW	Femení	2 - 3 a.	Infantil I
1474	Sector SW	Masculí	6 - 12 m.	Infantil I
1477	Sector SW	Indeterminat	7 - 12 a.	Infantil II
1482	Sector SW	Femení	18 m. - 3 a.	Infantil I
1487	Sector SW	Femení	18 m. - 3 a.	Infantil I
1487-despl.	Sector SW	Masculí	3 - 6 m.	Infantil I

En cap cas no pretenem proposar una supervivència cultural sense més entre els perinatals ibèrics i els nostres tardoantics, incloent-hi el sacrifici d'ovicaprins. Entre altres raons perquè ja al món ibèric són palesos diversos rituals, i per tant diferents intencionalitats. Sí que volem destacar que en el cas dels perinatals tardoantics i els sacrificis d'ovicaprins encara són molt escassos els paral·lismes que coneixem, i per tant se'ns obre un camp d'estudi al que s'haurà de dedicar més atenció en el futur.

BIBLIOGRAFIA

- ALBIZURI, S. (2011). "Depósitos de ovicaprinus en ámbito doméstico ibérico. El ejemplo del poblado de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès, Barcelona)", *Archaeofauna*, 20, p. 85-101.
- AMADES, J. (1980). *Folklore de Catalunya. Costums i creences*, Barcelona.
- ATLANTE (1981). Carandini, A. (coord.): *Atlante delle forme ceramiche, I. Ceramica fine romana nel*

bacino mediterraneo (medio e tardo impero), 2 vols., Roma.

- BARANDIARÁN, J. M. DE (1966). "Los diversos aspectos históricos de la cultura vasca", *IV Symposium de Prehistoria Peninsular*, Pamplona, p. 299-312.
- BELARTE, C.; CHAZELLES, C. A. DE (2011). "Les manifestations de pratiques rituelles en contexte domestique en Ibérie et en Gaule méditerranéenne", a Roure, L.; Pernet, L. (dirs.): *Des rites et des hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, Paris, p. 165-188.
- BELARTE, M. C.; VALENZUELA, S. (2013). "Zooarchaeological evidence for domestic rituals in the Iron Age communities of North-Eastern Iberia (Present-Day Catalonia) (Sixth-Second Century BC)", *Oxford Journal of Archaeology*, 32 (2), p. 163-186.
- BOSCH, M.; COLL, R.; FONT, J. (2002). "La vil·la romana de Can Farrerons a la llum de les darreres intervencions. Propostes d'actuació arqueològica i de patrimonialització per a Premià de Mar", *XVIII Sessió d'Estudis Mataronins*, p. 53-70.

- BOSCH, M.; COLL, R.; FONT, J. (2005). “La vil·la romana de Can Ferrerons (Premià de Mar, Maresme). Resultats de les darreres intervencions”, *Tribuna d’Arqueologia*, 2001-2002, p. 167-188.
- CHORÉN, J.; PARRA, I.; SALVADÓ, I. (2015). *Consolidacions puntuals, neteja i estudi arqueoconstructiu dels paraments de Can Ferrerons*, Informe inèdit, Barcelona, Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CHORÉN, J.; PARRA, I.; SALVADÓ, I. (2016). *Consolidacions puntuals, neteja i estudi arqueoconstructiu dels paraments de Can Ferrerons*, 4 vols., memòria inèdita, Barcelona, Servei d’Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- CLARIANA, J. F.; PREVOSTI, M. (1994). “Un exemple de ruralització a l’Antiguitat Tardana: la vil·la romana de Torre Llauder”, *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 117-126.
- COLL, R. (2004). *Història arqueològica de Premià, Premià de Mar*.
- COLL, R. (2009a). “La vil·la romana de Can Ferrerons (Premià de Mar, El Maresme)”, *Auriga. Revista de divulgació i debat del món clàssic*, 55, p. 10-12.
- COLL, R. (2009b). “Les darreres novetats arqueològiques a Premià de Mar (anys 2004-2007)”, *XXV Sessió d’Estudis Mataronins*, Mataró, p. 209-232.
- COLL, R. (2015). “L’edifici octagonal romà de can Ferrerons”, *Full d’informació*, 335, Societat Catalana d’Arqueologia, p. 4.
- COLL, R. (2016). “Noves troballes a la vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, el Maresme)”, *XXXII Sessió d’Estudis Mataronins*, p. 17-29.
- COLL, R.; MONTLLÓ, J.; BOSCH, M. (2003-2004). “El poblat ibèric de la Cadira del Bisbe (Premià de Dalt, el Maresme). Vuit anys de recerca (1992-2000)”, *Fonaments*, 10/11, p. 161-211.
- COLL, R.; PREVOSTI, M. (2016). “La tècnica constructiva de l’edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona)”, *QUARHIS*, 12, p. 94-105.
- COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. (2016). “Primeiros resultados del estudio del taller anfórico de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona)”, *III Congreso Internacional de la SECAH-Ex Officina Hispana. Amphorae ex Hispania. Paisajes de producción y de consumo*, Tarragona, p. 120-138.
- COLL, R.; PREVOSTI, M.; BAGÀ, J. (en premsa). “Elements d’escalfament i de drenatge del *balneum* de l’edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, el Maresme): *tubuli latericii* i *clavi coc tiles*”, *XII Trobada d’Entitats de Recerca Local i Comarcal del Maresme*, Dosrius, 5 de maig de 2018.
- DD.AA. (1989). “Inhumaciones infantiles en el ámbito mediterráneo español (siglos VII a.E. a II d.E.)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14.
- DE MARCHI, A. (1896). *Il culto privato di Roma antica I. La religione nella vita domestica*, Milà.
- DEDET, B.; DUDAY, H.; TILLIER, A.-M. (1991). “Inhumations de foetus, nouveau-nés et nourrissons dans les habitats protohistoriques du Languedoc: l’exemple de Gailhan (Gard)”, *Gallia*, 48, Paris, p. 59-108.
- DURAN, M.; MESTRES, I.; MOLAS, M. D. (2015). “Maternidad e inhumaciones perinatales en el *vicus* romanorrepblicano de El Camp de les Lloses (Tona, Barcelona): lecturas y significados”, a Sánchez, M.; Alarcón, E.; Aranda, G. (eds.): *Children, Spaces and Identity. Childhood in the Past*, Monograph Series, 4, Oxford, p. 294-309.
- FABRE, V. (2000). “Inhumations d’enfants dans les habitats alpins: l’exemple de Brig-Glis/Waldmatte (Valais, Suisse)”, a Dedet, B. (dir.): *Archéologie de la mort, archéologie de la tombe au premier Âge du Fer, Actes du XIe colloque international de l’AFEAF*, Monographie d’Archéologie Méditerranéenne, 5, Lattes, p. 325-332.
- FONT, J. (2013). *Intervenció arqueològica Horta Ferrerons-Vil·la romana de Can Ferrerons. Premià de Mar, el Maresme, 2001-2008*, Memòria inèdita, Servei d’Arqueologia i Paleontologia, Barcelona.
- GARCÉS, I.; MARÍ, LL.; PUCHE, J. M.; SORRIBES, E. (1993). “Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d’Urgell)”, a Padró, J.; Prevosti, M.; Roca, M.; Sanmartí, J. (eds.): *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, p. 527-534.
- GARCÍA, C.; SÁNCHEZ, M. (1996). “Enterramiento infantil bajo un pavimento de la Casa de los Plintos de Uxama”, *Celtiberia*, 90, p. 203-214.
- GISBERT, J. A.; SENTI, M. (1989). “Enterramientos infantiles fundacionales en el Edificio Horreum y Edificio Occidental del yacimiento romano de *Dianium* (Denia, Alicante)”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 14, p. 95-126.
- GUÉRIN, P.; MARTÍNEZ, R. (1987-1988). “Inhumaciones infantiles en poblados ibéricos del área valenciana”, *Saguntum*, 21, p. 231-265.
- GUSI, F.; MURIEL, S.; OLARIA, C. (eds.) (2008). *Nasciturus infans, puerulus. Vobis mater terra*, Castelló.
- LÓPEZ CACHERO, F. J. (2008). “Necrópolis de incineración y arquitectura funeraria en el noreste de la Península Ibérica durante el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro”, *Complutum*, 19 (1), p. 139-171.

- LORENCIO, C.; PUIG, F.; JULIÀ, M. (1998). “Enterraments infantils a l’edifici imperial de la Magdalena (Lleida)”, a Mayer, M.; Nolla, J. M.; Pardo, J. (eds.): *De les estructures indígenes a l’organització provincial romana de la Hispania Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Barcelona, p. 299-315.
- MAHIEU, E. (1984-85). “Foetus et nouveau-nés préhistoriques. Etudes et problèmes d’interprétation”, *Bulletin du Musée d’Anthropologie Préhistorique de Monaco*, 28, p. 137-154.
- NIETO, A. (2013). “Porcs, cavalls, ovelles i infants. Noves aportacions a les pràctiques rituals de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)”, *Revista d’Arqueologia de Ponent*, 23, p. 127-162.
- OLIVER, A. (2003-2004). “Sacrificios y mala muerte en el registro arqueológico de los yacimientos ibéricos”, *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Prehistoria y Arqueología*, 16-17, p. 391-417.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (1998). “Tres casos de rituales fundacionales o propiciatorios en construcciones domésticas en el Alto Imperio romano. ¿Latinidad o indigenismo?”, *Arys. Antigüedad, Religiones y Sociedades*, 1, p. 195-206.
- PREVOSTI, M. (1981). *Cronologia i poblament a l’àrea rural d’Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J. F. (1993). “Aproximació a l’estudi de l’Antiguitat Tardana a la vil·la romana de Torre Llauder”, *X Sessió d’Estudis Mataronins*, p. 61-86.
- PREVOSTI, M.; COLL, R. (2017). “Un *balneum* du Ve siècle dans le bâtiment octogonal de Can Ferrerons (Barcelone)”, *Studies on the Roman World in the Roman Period*, 10, Girona, p. 69-80.
- PREVOSTI, M.; LINDROOS, A.; HEINEMEIER, J.; COLL, R. (2016). “AMS ¹⁴C dating at Can Ferrerons, a Roman octagonal building in Premià de Mar, Barcelona”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 6, p. 275-283.
- PUCHE, J. M.; PREVOSTI, M.; PADRENY, J. M.; COLL, R. (2014). “El edificio de Can Ferrerons, estudio métrico y arquitectónico”, a Alvarez, J. M.; Nogales, T.; Rodà, I. (eds.): *XVIII CIAC. Centro y periferia en el mundo clásico*, Vol. II, Mérida, p. 1077-1081.
- REMOLÀ, J. A.; BENET, C.; MACIAS, J. M. (1991). *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre). Desembre de 1990-Març de 1991*, Inèdita, Servei d’Arqueologia i Paleontologia, Barcelona.
- RIPOLL, G.; ARCE, J. (2001). “Transformación y final de las *villae* en occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, p. 21-54.
- RIU, M. (1982). “Alguns costums funeraris de l’Edat Mitjana a Catalunya”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, Annex 1: *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*, Barcelona, p. 29-57.
- RUIZ, J.; MEDINA, A.; SUBIRÀ, M. E. (2005). *Informe antropològic de les restes procedents del jaciment Horta Farrerons. Premià de Mar (el Maresme)*, Treball inèdit, UAB, Bellaterra (Font 2013, annex 4).
- SCAGLIARINI, D. (1997). “La villa di Desenzano del Garda”, a Roffia, E. (Ed.): *Ville romane sul Lago di Garda*, Brescia, p. 191-210.
- SINNER, A. G.; FERRER, J. (2016). “Del *oppidum* de Burriac a las termas de Ca l’Arnau. Una aproximación a la lengua y a la identidad de los habitantes de Ilduro (Cabrera de Mar, Barcelona)”, *Archivo Español de Arqueología*, 89, p. 193-223.
- VALIENTE, J. (1991). “Sobre enterramientos infantiles de la edad del bronce”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 15, p. 143-156.